

Igor Datskiv

THE ASSOCIATION OF UKRAINIAN LANDS IN THE CONTEXT OF THE BREST PEACE OF 1918

The article deals with the military and political situation which took place after the Bolshevistic revolution in Russia and unsuccessful attempts of the countries of Chetvernij Union to succeed in running it out of the war and to stop the Eastern Front. The Problem of Sovereignty of Ukraine at Brest peaceful negotiations in 1918 is analysed in the article.

Key words: Central states, delegation, Central Rada, UNR, Brest, negotiations.

УДК 323.2.001.94(477)

Ніна Крилова

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ВІД АВТОНОМІЇ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

В умовах становлення незалежної України, розбудови суверенної демократичної держави особлива увага приділяється вивченню досвіду державотворчого процесу початку ХХ ст. У цьому плані особливий інтерес викликає вивчення досвіду державної політики українських урядів 1917–1920-х рр. і, зокрема, діяльність Центральної Ради. Аналіз діяльності якої дає можливість оцінити як позитивний, так і негативний досвід державного будівництва, запобігти повторенню помилок та прорахунків.

Автор зосереджує свою увагу на аналізі об'єктивних та суб'єктивних чинників, які не дозволили уряду Центральної Ради утриматися у владі й побудувати Українську Народну Республіку. Зокрема, звертається увага на відсутність професійних політиків з практичним досвідом державотворення та романтичну віру лідерів Центральної Ради у непорушність федеративного зв'язку з Росією.

Окремо акцент автор робить на питанні взаємодії держави та Церкви як можливого союзника в розбудові незалежної держави.

Ключові слова: автономія, уряд, Центральна Рада, політичні партії, національна ідея, державність.

ХХ ст. було часом війн і революцій, які майже повністю знищили політичну систему колишнього режиму і поклали початок республіканському правлінню. Нові республіки, зазвичай, були національними державами, у яких етнічні кордони співпадали з політичними. У цей період Україна також заявляє про себе, як про нову політичну спільноту.

Внаслідок загострення соціальних, політичних та національних суперечностей у Російській імперії, викликаних Першою світовою війною, в Україні активізувався національно-визвольний рух, як продовження державотворчого процесу, який розпочався ще всередині XVII ст. Саме у цей час відбулася визвольна боротьба під керівництвом Б. Хмельницького, в ході якої визріли передумови формування української державності. Початок цьому процесу поклав Зборівський мир, за яким Річ Посполита визнала право українського народу мати свою державність. На жаль, подальші події призвели до втрати цих завоювань і лише революційні події початку ХХ ст. поставили на порядок денний питання розбудови суверенної, демократичної держави. Як зазначав І. Огієнко «... в історії людської цивілізації нелегко відзнати народ, подібний нашому, який, маючи тисячолітню традицію державотворення, збагативши вершини людського поступу самобутньою культурою, протягом століть був позбавлений права знати правду про себе, хто він, чиїх батьків ми діти, що з ним сталося сьогодні, за що боролися і вмиралі його мудрі і мужні предки» [9, с. 46].

Мета статті – проаналізувати досвід державотворчого процесу Української Центральної Ради (далі – УЦР), її нелегкий шлях до розуміння розбудови незалежної держави.

Показати причини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, які не дозволили уряду УЦР утриматися при владі й здійснити віковичну мрію українського народу – розбудову незалежної, суверенної, демократичної держави. Об'єктивне вивчення діяльності УЦР, аналіз її досягнень і прорахунків має сьогодні надзвичайно важливе значення для подальшого державотворчого процесу.

Перемога революції в Петрограді 27 лютого 1917 р., призвела до падіння самодержавства. Микола II змушений був підписати заяву про зречення від престолу, а спеціальний думський комітет проголосив створення нового органу влади – Тимчасового уряду, очолюваного князем Г. Львовим. На місцях владу Тимчасового уряду представляли виконавчі комітети. Окрім того, у Петрограді, а згодом й інших містах, утворено Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

В Україні самодержавний режим також ліквідовано. Революційні події 1917 р. дали шанс українському народові право на вільне жити в демократичній, суверенній державі. Як тільки звістка про революцію в Петрограді досягла України, депутати Київської міської думи, члени земського союзу, організацій робітників, військових і національних груп утворили Раду об'єднаних громадських організацій м. Києва. Одночасно у Києві та інших великих містах України – Катеринославі, Києві, Полтаві – створено Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Національні політичні сили створили альтернативний центр влади – УЦР із представників Товариства українських поступовців та українських соціал-демократів. Новостворена влада стала представницьким органом українських демократичних сил, очолила національно-демократичну революцію в Україні та пройшла непростий шлях до розуміння проголошення незалежної УНР. Вона активно впливала на політичний процес в Україні і сама інтенсивно змінювалася під його впливом.

Таким чином, Лютнева революція 1917 р. дала шанс українському народу продовжити державотворчий процес, який розпочався ще всередині XVII ст., у часи, коли український народ перебував в складі Речі Посполитої. Саме в цей період зроблено перші кроки щодо розбудови української державності і саме підписанням в 1649 р. Зборівського миру закладено основи незалежної України.

Головою нової влади став український історик і політик М. Грушевський. Активними діячами УЦР були: В. Винниченко, Д. Дорошенко, Д. Антонович, С. Петлюра та інші. Основними напрямками політичної програми УЦР були: боротьба за національно-територіальну автономію; співпраця з Тимчасовим Урядом; надання національним меншинам рівних політичних прав; підготовка до виборів в Установчі збори щодо питанню надання Україні автономії в складі Російської республіки.

Однак серед членів УЦР не було єдиної думки щодо майбутнього статусу України. Самостійники на чолі з М. Міхновським виступали за негайне проголошення незалежності. Учасник подій 1917–1919 рр. Роман Млиновецький підкреслював, що «Самостійники знали, що автономісти ненавиділи їх, а не московитів, але не робили з того належного висновку» [6, с.148]. Вони сподівалися, що в процесі організації власного життя буде формуватися національна свідомість вільна особа. Але на той час переважала лінія автономістів. Лише окремі організації й політичні діячі піднімалися у своїх вимогах до необхідності утвердження самостійності України. Під час маніфестації 1 квітня 1917 р. 300 гасел з вимогою автономії переважали 10 транспарантів із вимогою самостійності України. Ідея національно-територіальної автономії була програмним завданням більшості політичних партій, їх базовим принципом державотворення. Так, автономісти в особі М. Грушевського, В. Винниченка і Д. Дорошенка бачили Україну автономною республікою у федеративному союзі з Росією. Таким чином, сформувалися два центри національних сил з різними поглядами щодо статусу майбутньої держави. Першими кроками УЦР стала спроба узаконити свою владу. Для реалізації цього плану в Києві 19–21 квітня 1917 р. скликано Всеукраїнський Національний Конгрес, який проходив у приміщенні Купецького зібрання. У ньому взяли участь понад 900 делегатів від політичних партій і різних політичних організацій, а також представники Кубані та Галичини.

Конгрес проголосив УЦР верховною національною владою, поповнивши її склад ще 150 своїми депутатами, та ще раз підтвердив вимогу надання Україні національно-територіальної автономії і перебудови Російської держави у федеративну демократичну республіку. Обрано новий склад УЦР, головою якої став М. Грушевського, а його заступниками – В. Винниченка та С. Єфремов. Вибраний виконавчий орган – Комітет, або Мала Рада УЦР перетворилася на представницький орган українського народу. У законодавчій діяльності УЦР бачила своє завдання у розробці основ української державності, підготовці проектів законів, необхідних для проголошення в Україні автономного устрою.

Національний ентузіазм ширився і поміж військовими. Так, Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, який проходив у середині травня 1917 р., визнав УЦР легітимним органом влади в Україні, а також підтримав її курс на автономію.

Підбадьорена такою підтримкою УЦР 23 червня 1917 р. приймає I Універсал, у якому оголошує, що «...народ український на своїй має право сам порядкувати своїм життям» [11, с. 101]. Таким чином, УЦР, проголосивши автономію України та сформувавши перший уряд України на чолі письменником і політиком В. Винниченком, юридично заклала основи майбутньої Української демократичної держави XX ст.

Така активна позиція УЦР викликала занепокоєння Тимчасового уряду і у липні 1917 р. делегація на чолі з міністром О. Керенським прибула до Києва, щоб досягти взаєморозуміння із представниками українського уряду. Внаслідок домовленості 16 липня 1917 р. проголошено Другий Універсал УЦР. Петроградський уряд не заперечував проти проекту національної автономії

України в складі Росії та земельної реформи, але вирішення цього питання відкладалося до розгляду Всеросійськими Установчими Зборами. УЦР пообіцяла не вдаватися до самостійних дій і не наполягати на автономії України до скликання цих зборів [2, с.135].

Отже, Другий Універсал став своєрідним компромісом між УЦР та російським Тимчасовим урядом.

Жовтневі події в Петрограді змусили український уряд змінити тактику щодо подальшого формування власної правової системи. Визнавши антидемократичним та небезпечним для України більшовицький переворот у Петрограді, УЦР 7 листопада 1917 р. приймає Третій Універсал, яким проголошує Українську Народну Республіку (далі – УНР). Важливе значення мають його положення про розширення й закріплення місцевого самоврядування, утвердження прав і свобод, недоторканості особи й житла, конфіскацію поміщицького, удільного, церковного, монастирського землеволодіння та передачу земель трудовому народу без викупу тощо.

УЦР продовжувала дотримуватися позиції автономізму і несамоствореності, підтримуючи ідею федерації з Росією. Так, в Третьому Універсалі підкреслювалося: «Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів» [12, с. 398]. Проголошення УНР мало величезне значення. Це був перший крок до створення самостійної держави.

Наступ військ В. Антонова-Овсієнка розвіяв ілюзію щодо перетворення Росії на демократичну, федеративну республіку. Необхідність проводити самостійні переговори з Німеччиною та її союзниками, що розпочалися у Брест-Литовську, змусили уряд УЦР зробити більш радикальні кроки. У Четвертому Універсалі, проголошеному 22 січня 1918 р., зазначено, що УНР стає самостійною, вільною, суверенною державою українського народу.

На нашу думку, такий рішучий крок УЦР обумовлений не стільки свідомим розумінням, що вимоги встановлення автономного державного устрою не відповідають настроям українського народу, скільки небезпечною ситуацією втратити взагалі владу.

Рятуючи складне становище, УЦР робить ставку на союз з Німеччиною. Така політика уряду розчарувала більшість населення України, наслідком якої стала окупація країни німецькими та австрійськими військами. Розпочалося втручання у внутрішні справи України, а уряд не мав реальної сили протидіяти німцям, причому, і назвати їх окупантами не можна було, позаяк ці війська прибули в Україну на прохання УЦР.

Ситуація була надзвичайно складною. В УЦР постійно відбувалися конфлікти між різними політичними силами, що не сприяли проведенню в життя рішень Четвертого Універсалу. Не мала Україна й армії. Після масової демобілізації УЦР нового війська не сформувала. Це говорить про відсутність чіткого розуміння лідерів УЦР мати збройні сили, як важливий чинник будь-якої революції, для захисту інтересів держави. Внаслідок чого на політичній арені України з'являється таке негативне явище як «отаманщина». Створювалися окремі загони, які грабували, розстрілювали людей і цим підживляли авторитет влади, показуючи її слабкість. В силу названих причин, УЦР була не в змозі виконувати свої зобов'язання, щодо постачання Німеччини та Австро-Угорщині, згідно з Брестським договором, стабільних поставок продовольства. Це призвело до конфлікту між владою та німецьким командуванням. Так, начальник німецької армії, генерал В. Гренер писав: «Центральна Рада – не уряд, мішанина з мрійників та ідеалістів, які не мають ні поваги, ні влади в державі» [9, с. 292]. Така ситуація призвела до того, що УЦР сходить з політичної арени.

Однією із головних причин поразки УЦР, на нашу думку, стало не визначеність статусу майбутнього України – автономія чи незалежна, суверенна держава, а звідси і віра більшості її лідерів у непорушність федеративних зв'язків із Росією. Прагнення національно-територіальної автономії України стало основним орієнтиром політичних партій та УЦР у складному процесі державотворення. По перше, більшість лідерів майбутнього революційного процесу були виховані на ідеях українофільства, головна мета якого це культурно-національна автономія. По друге, революційні події застали політичні партії несподівано. Поразка революції 1905–1907 рр., змусила їх перейти на напівлегальне становище і лише революційні події 1917 р. примусили їх діяти.

Важливим чинником поразки УЦР стала конфронтація між різними політичними партіями, яких влітку 1917 р. нараховувалося 30, із них 15 мали своїх представників у її складі [10, с. 262]. Постійні суперечки, спалахи політичних емоцій, демагогії та популізму переважали над конструктивною політикою [8, с. 119]. Не було чіткого бачення, навіщо і якими повинні бути збройні сили нової держави. Бракувало також національної свідомості інтелігенції, чиновникам та військовим, які мали фахову освіту та військовий досвід.

Значною хибою, на нашу думку, було те, що лідери УЦР не хотіли бачити реальних союзників у розбудові незалежної держави. Йдеться про ставлення уряду до релігії та Церкви і зокрема до

створення автокефалії Української Православної Церкви. Справа в тому, що стан православної церкви на початку ХХ ст. характеризувався глибокими суперечностями. В Україні проживала п'ята частина православного населення імперії, яке належало до Російської Православної Церкви [4, с. 337]. Об'єктивно назривала потреба церковної реформації. Необхідно було визначитися з таких питань, як перебудова внутрішнього церковного життя, взаємовідносин із державою, а також визначити місце Церкви в суспільному процесі. Завдання було непросте, адже протидія офіційній церкві в Україні ускладнювалася тим, що обидва народи – український та російський – мали єдину православну віру, а це не давало можливості визвольному рухові розвиватися під лозунгом неприйняття чужої релігії. За таких умов найкращим виходом була автокефалія, яка за своєю суттю відповідала автономно-федералістичним прагненням лідерів політичних партій.

Православна церква в Україні, як і УЦР, теж хотіла церковної незалежності від Російської Православної Церкви, але вирішити проблему формування національної Церкви можна було лише об'єднавши зусилля українського уряду із прогресивно налаштованим духовенством. Саме духовенство виступало з ініціативою поєднати зусилля у цьому напрямку. Проголосивши своєю метою автокефалію, вони запропонували українській владі свої послуги у розбудові державності. Проте УЦР не змогла позитивно оцінити такої патріотичної активності православних священиків і тим самим втратила підтримку з боку патріотичного духовенства.

Перший український уряд на чолі з В. Винниченком дотримувався позиції невтручання в справи церковно-релігійні, як справи приватної, яка не підлягала компетенції урядових державних чинників [13, с. 39].

Отже, УЦР та її уряд не розуміли проблем духовенства щодо відродження національної Церкви і не сприйняли його як союзника у розбудові незалежної держави. Зволікання лідерів УЦР в залученні Церкви до розбудови незалежної держави і становлення до проблем автокефалії Української Православної Церкви стало, на нашу думку, одним із чинників, який призвів до втрати авторитету і довіри до неї, а згодом і до її поразки.

Оцінюючи діяльність УЦР та її уряду слід відзначити, що вони були важливою віхою в українській історії, особливо з огляду на історію українського державотворення. У цей період українському народові вдалося відновити власну державу та певний час підтримувати її існування. І хоча національно-визвольні змагання закінчилися поразкою демократичних сил, вони сприяли придбанню та накопиченню досвіду боротьби, без якого не постала б у 1991 р. незалежна Україна.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Д. Історія України: посібник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 656 с.
2. Велика ілюстрована енциклопедія України. Київ: Махаон-Україна, 2008. 504 с.
3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
4. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климova. Київ: Український Центр духовної культури, 1996–1999. 1999. 560 с.
5. Історія релігії в Україні: науковий щорічник. Книга I / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії: Вид-во «Логос», 2014. 808 с.
6. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. Львів, 1994. 571 с.
7. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. 413 с.
8. Нариси історії української революції 1917–1921 років. У двох томах. Книга перша / В. Ф. Верстюк, В. І. Головенко, Т. С. Осташко, В. Ф. Солдатенко, В. В. Скальський. Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. 390 с.
9. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Довіра, 1992. 41 с.
10. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: неупереджений погляд: факти. міфи. коментарі. Х.: ВД «ШКОЛА», 2007. 592 с.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах, Том. I, 4 березня – 9 грудня 1917 року / упор. В. Ф. Верстюк та ін. Київ: Наукова думка, 1996. 586 с.
12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах, Том. II, 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упор. В. Ф. Верстюк, О. Д. Бойко та ін. Київ: Наукова думка, 1997. 424 с.
13. Уляновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. доба Української Центральної Ради / навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 200 с.

References

1. Boiko O.D. Istoriiia Ukrainy [History of Ukraine]: posibnyk. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiiia», 2001. 656 s.
2. Velyka iliustrovana entsyklopediia Ukrainy [The Great Illustrated Encyclopedia of Ukraine]. Kyiv: Makhaon-Ukraina, 2008. 504 s.
3. Hrytsak Ya. Y. Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia [Essay on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries]: navch. posibnyk dlia uchniv humanit. himnazii, litseiv, studentiv ist. fak. vuziv, vchyteliv. Kyiv: Heneza, 1996. 360 s.
4. Istoriiia relihii v Ukraini [History of religion in Ukraine]: u 10-ty t. / T.3. Pravoslavia v Ukraini / Za red. A. Kolodnoho, V. Klymova. Kyiv: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury, 1996–1999. 1999. 560 s.
5. Istoriiia relihii v Ukraini [History of religion in Ukraine]: naukovyi shchorichnyk. Knyha I / uporiad. O. Kyrymchuk, M. Omelchuk, I. Orlevych. Lviv: Instytut relihiieznavstva – filiiia Lvivskoho muzeiu istorii relihii: Vyd-vo «Lohos», 2014. 808 s.
6. Mlynovetskyi R. Narysy z

istorii ukrainskykh vyzvolnykh zmahaniy 1917–1918 [Essays on the history of the Ukrainian liberation struggle 1917–1918]. Lviv, 1994. 571 s. 7. Nahaievskiy I. Istoriiia Ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia [History of the Ukrainian state of the twentieth century]. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk, 1993 413 s. 8. Narysy istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. U dvokh tomakh . Knyha persha / V. F. Verstiuk, V. I. Holovenko, T. S. Ostashko, V.F.Soldatenko, V. V.Skalskyi. Kyiv: Naukovo-vyrobnyche pidpriemstvo «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy», 2011. 390 s. 9. Ohiienko I. Ukrainska kultura: Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu [Ukrainian Culture: A Brief History of the Cultural Life of the Ukrainian People]. Kyiv: Dovira, 1992. 41 s. 10. Petrovskiy V.V., Radchenko L.O., Semenenko V.I. Istoriiia Ukrainy: neuperedzheniy pohliad: fakty. mify. komentari [History of Ukraine: Impartial view: facts. myths comments]. Kh.: VD «ShKOLA», 2007. 592 s. 11. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy u dvokh tomakh [Ukrainian Central Rada. Documents and materials in two volumes], Tom.I, 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 roku / upor.V.F.Verstiuk ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1996. 586 s. 12. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy u dvokh tomakh [Ukrainian Central Rada. Documents and materials in two volumes], Tom.II, 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. / upor.V.F.Verstiuk, O.D. Boiko ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1997. 424 s. 13. Ulianovskiy V.I. Tserkva v Ukrainiskii Derzhavi 1917–1920 rr. doba Ukrainskoi Tsentralnoi Rady [Church in the Ukrainian State in the 1917–1920 biennium of the Ukrainian Central Rada] / navch. posibnyk. Kyiv: Lybid, 1997. 200 s.

Nina Krylova

CENTRAL COUNCIL: FROM AN AUTONOMY TO INDEPENDENCE

In the conditions of the establishment of independent Ukraine, the development of a sovereign democratic state, special attention is paid to studying the experience of the state-building process at the beginning of the twentieth century. Of particular interest in this regard is the study of the experience of the state policy of the Ukrainian governments of 1917–1920 and, in particular, the work of the Central Council. An analysis of the activity of the Central Council gives an opportunity to evaluate (both positive and negative) experience of state building, preventing repetition of errors and miscalculations.

The author focuses on the analysis of objective and subjective factors that did not allow the Central Council Government to stay in power and build the Ukrainian Independent Republic.

In particular, attention is drawn to the lack of professional politicians with practical experience of state-building and the romantic faith of leaders of the Central Council in the inviolability of a federated relationship with Russia.

The author focuses on the interaction of the state and the church as a possible ally in the development of an independent state.

Key words: autonomy, government, Central Council, politics, political parties, national idea, state system.

УДК 281.96 (477) «1918/1921»

Юрій Гусєв, Тарас Пшеничний

ПРАВОСЛАВНЕ ВІЙСЬКОВЕ ДУХОВЕНСТВО В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1918–1921 РР.

Відзначення на державному рівні річниці української революції 1917–1921 рр. ставить перед науковцями завдання переосмислити її події, явища, процеси. За кожним з них стояли ті чи інші особи, які представляли різні суспільні інститути. Переважна більшість з них отримала вже належну оцінку та місце в історіографії, однак, очевидно, не усі. Найменш дослідженою проблемою українських визвольних змагань зазначеного періоду залишається вивчення функціонування капеланського руху в лавах української армії, який діяв при Українській Православній Церкві. Мета статті, власне і полягає у висвітленні діяльності священиків на фронтах, їх побуту та умов служіння. Вивчення цього сегменту в українській історії загалом, а в подіях столітньої давності зокрема, дозволить ширше усвідомити місце військових священиків в лавах сучасної української армії.

Реалії сучасних суспільно-політичних процесів є приводом для українського наукового середовища децю по-новому «зануритися» в оцінку минулого, зокрема, вийти за межі традиційного сприйняття подій і фактів. Більшість з них «мігрувала» з епохи в епоху, часто без належного наукового обґрунтування чи спростування. Це стосується й українських визвольних змагань, які розпочалися в 1917 р. і дали поштовх серйозним суспільним трансформаціям. За їх мілітарно-політичною складовою крилися значно серйозніші процеси, і вони відбувалися у людській свідомості. Далеко не останню роль у цьому відіграв церковно-релігійний чинник, який в більшій чи меншій мірі мав і має